

Sławomir Jędraszek
<https://doi.org/10.26485/AAL/2018/64/2>

AMARNA W INNYCH CZASACH

ABSTRAKT Archeologiczne pozostałości Tell el-Amarny (stanowiska znajdującego się w Środkowy Egipcie, ponownie odkrytego na początku XIX wieku) nie ograniczały się jedynie do okresu Nowego Państwa. Aktywność osadnicza w rejonie kamieniołomu trawertynu w Hatnub została potwierdzona na podstawie zabytków krzemienych już dla czasów Środkowego i Górnego Paleolitu. Najbardziej znaczący ponowny wzrost osadnictwa całego obszaru, przed okresem współczesnym przypada na czasy późnego okresu rzymskiego, wówczas to w ruinach miasta z okresu Nowego Państwa powstawały domy oraz cmentarze. Na południu od Głównego Miasta, na stanowisku Kom el-Nana, tuż przy tzw. Drodze Królewskiej wzniesiony został klasztor. W tym samym okresie przekształcono oraz przystosowano do nowych potrzeb część przestrzeni Północnych Grobowców Skalnych, dla osiadłej w tym rejonie wspólnoty wczesnochrześcijańskiej.

Keywords: Tell el-Amarna; Kom el-Nana, późny Rzym

ABSTRACT The archaeological remains of Tell el-Amarna (a site in Middle Egypt, which was rediscovered in the early 19th century) are not limited only to the New Kingdom period. Human activity from Middle/Upper Palaeolithic is attested in flint scatters on the desert plain. From the Old Kingdom period fragments of pottery suggest the site served a settlement at this date, probably connected with the Hatnub alabaster (travertine) quarries. The most substantial reoccupation of the site, before the present day, dates to the Late Roman period, when buildings and cemeteries were inserted among the ruins of the New Kingdom city: most notably, the monastery at Kom el-Nana was located in the southern part of the Main City on the line of the Royal Road. In the same period, at Amarna the North Rock Tombs were reoccupied and assigned a new purpose as a settlement for a Christian community.

Keywords: Tell el-Amarna; Kom el-Nana, Late Roman period

Trzydzieści trzy stulecia temu, być może 20.000 osób lub też nieco więcej, idąc za ich królem, rozpoczęło zasiedlenie dotychczas szeroko nieokupowanego pustynnego obszaru przy Nilu, który to przez króla Echnatona (Amenhotep IV / Achenatona 1347-1332 przed Chr.), zostanie określony jako święte terytorium dedykowane Atonowi, „Horyzontem Tarczy Słonecznej” (Achetaton) (El-Amarn, Amarna¹). Po kilku latach, po śmierci władcy i po jednym krótkim panowaniu jego sukcesora, króla Semenkhkare²,

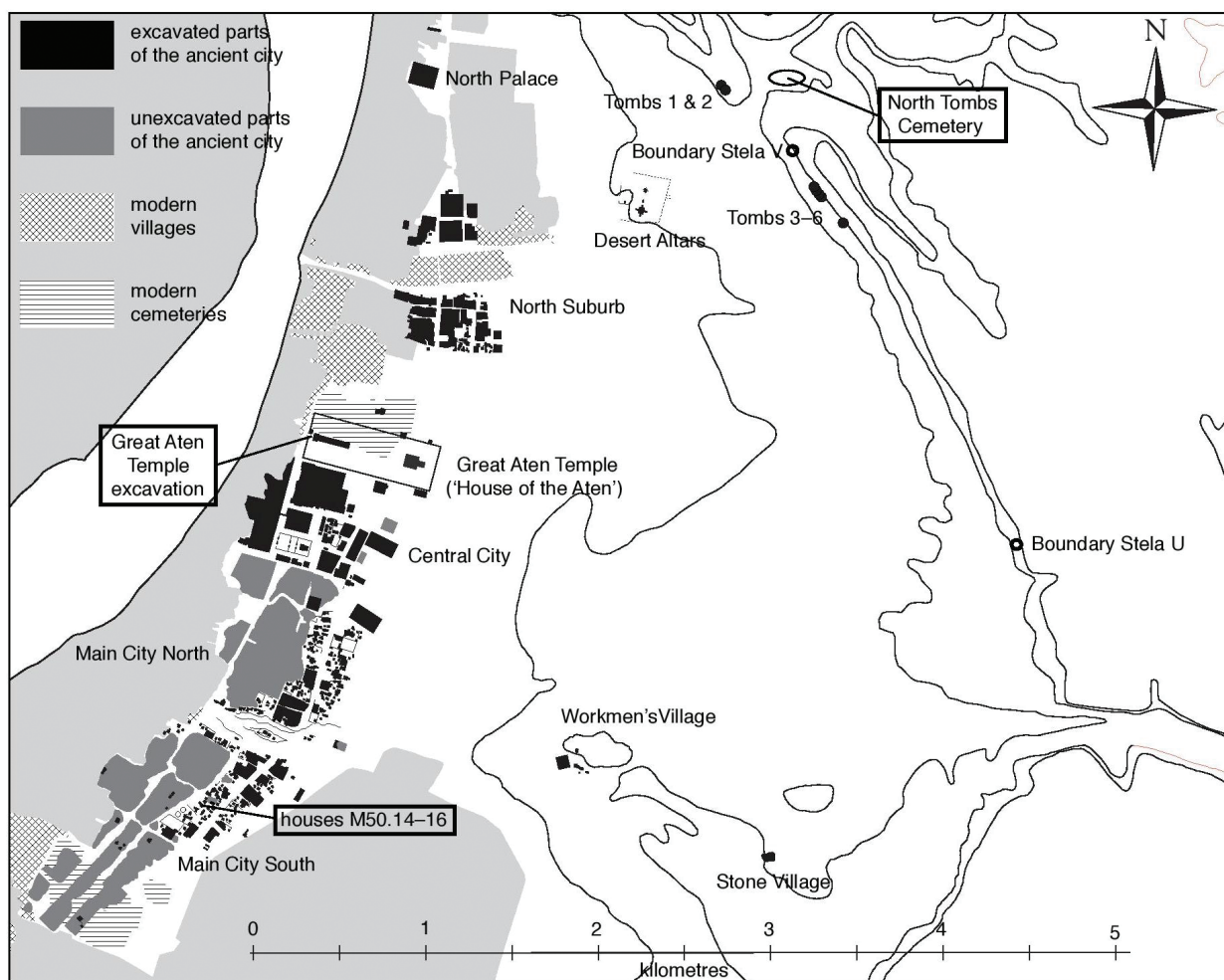
miasto³ zostało opuszczone i nigdy już w historii do niego nie powrócono. Jak stwierdza Barry Kemp, nie istniał żaden powód, by tu wracać, czy też szerzej kontynuować osadnictwo, w skali nawet zbliżonej do tej z okresu świetności miasta. Szereg rozmaitych grup rzemieślników, robotników systematycznie usuwała kamień pochodzący między innymi ze świątyń, by ponownie materiał ten wykorzystać w innych, licznych budowlach,

¹ Szeroko na temat archeologicznego całego stanowiska, Kemp 2012. Zob. również: Bard 2008: 222-228.

² Ankhheperurem czy drugim imieniem Neferneufuaton lub Smenkhkare. Zob. Kemp, 2016: 12-25; Kemp 2012: 15, 301. T. Wilkinson, odnotowuje, że tajemniczy władca imieniem Semenkhkare [Semenkhkare], mógł być synem Achenatona, lub co w opinii badacza, jest bardziej prawdopodobne, była to Nefertiti, w jednym ze swoich wcieleń, zob. Wilkinson 2011: 335.

Zobacz również, Schlögl 2009: 195; van Dijk 1996: 31; Szeroko zob. Habicht 2015.

³ Warto w tym miejscu zauważyć za B.J. Kempem, że model preindustrialnego miasta G. Sjoberga nie może zostać zastosowany wprost do Amarny. W opinii badacza 20.000–50.000 mieszkańców żyło w „wiosce miejskiej”. Szerzej zob. *The Urban Village* (Kemp 2012: 299-300). W tekście stosuje jednak tradycyjne sformułowanie „miasto”, co pozostaje zgodne z innymi licznymi opracowaniami odnoszącymi się właśnie do tego stanowiska.

Fot. 1A. Plan Amarny, opracowany przez B. Kempa.
 Źródło: B. Kemp, *Tell el-Amarna*, 2014-15, *JEA* 101 (2015): 2, fig.1

na obszarach Egiptu⁴, co nastąpiło od okresu panowania króla Horemheba (1323-1295 przed Chr.)⁵.

Należy jednak zauważyć, że źródła archeologiczne pochodzące z Tell el-Amarny, jak i z terenów przylegających bezpośrednio do stanowiska archeologicznego, czy też znajdujących się w jego bliskim sąsiedztwie, nie ograniczają się chronologicznie jedynie do czasów Nowego Państwa, XVIII dynastii i rządów króla Achenatona, czy krótkiego okresu, następującego po jego śmierci⁶.

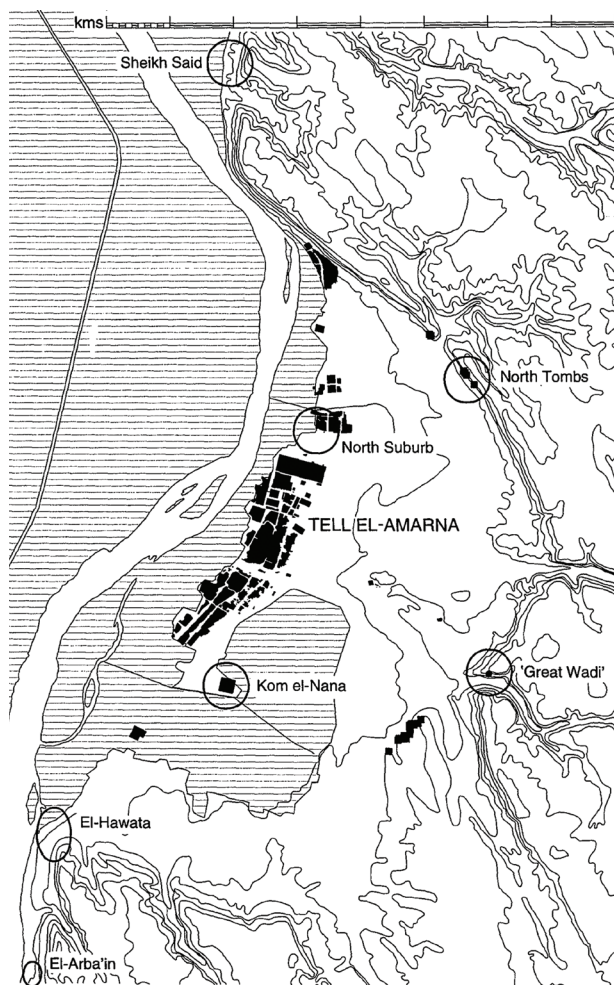
⁴ Materiał budowlany wykorzystywany pierwotnie w el-Amarnie, wtórnie wykorzystany został m.in. w Hermopolis. Zob. m.in. Roeder, Hanke 1969; Kemp 2012: 302; Bard 2008: 224.

⁵ Na temat Horemheba, zob. m.in. van Dijk 1996: 29-42; Booth 2013.

⁶ D. Redford, zakłada, iż opuszczenie stolicy nastąpiło 2-3 lata po śmierci Achenatona. B. J. Kemp zauważa, że okres od śmierci Achenatona, do opuszczenia miasta, wynosił zaledwie 3-4 lata, Kemp 2012: 301. Jak stwierdza badacz, *This would mean a total of*

Tak jak często jest to przyjmowane w rozmaitych opracowaniach. Aktywność osadnicza, zarówno w rejonie samej Amarny, jak i na innych terenach bezpośrednio przylegających do samego miasta, potwierdzona została na drodze licznych badań archeologicznych, również i dla innych okresów archeologicznych i historycznych Egiptu okresu dynastycznego, a szczególnie dla czasów późnego okresu rzymskiego. Jak odnotowuje B. Kemp, badacz związany z archeologią, Amarny od roku 1977, w kontekście południowego krańca głównego miasta, po okresie panowania Achenatona, nadal rozwijało się osadnictwo; *One part that did survive lay at the southernmost end, close to the river (and now largely beneath the modern village of El-Hagg Qandil). Excavations early in the 20th century uncovered a quarter (misleadingly called*

only sixteen and seventeen years for the entire life of the city (as it had not been founded immediately upon Akhenaten's succession, cyt. za: Kemp 2012: 301.

Fot. 1B. Mapa Amarny i najbliższych okolic.
 Źródło: ed. J. Faiers, *Late Roman pottery at Amarna and related studies* (London 2005): il. 0.1

the 'River Temple'⁷) that had continued to be lived in and rebuilt into at least the late Ramesside period⁸. Zgodnie z powyższym, należy również zauważyć, wbrew często formułowanej opinii, że cała Amarna miałaby ulec zniszczeniu już w starożytności, fakt, że większość starożytnego miasta została nadal nienaruszona. Bowiem jak wskazuje B. Kemp, *The great part of the city was of mud-brick and was left standing, open to scavenging for wood and anything else that was useful or of value*⁹.

⁷ Nazwa „River Temple”, na pozostałości po budynku została nadana przez C. L. Wolleya, w roku 1922. Szerzej zobacz, Kemp 1995: 446-448.

⁸ Cytat zaczerpnięty z pracy B. Kempa (Kemp 2012: 301). Należy zauważyć, że historia zasiedlenia tego obszaru sięga do Okresu Późnego, zob. Aston 1996: 43-44. Zobacz również French 1986: 167; Zobacz także, Dodson 2009: 124.

⁹ Cyt. zaczerpnięty z pracy B. Kempa (Kemp 2012: 301).

Celem niniejszego artykułu jest zaprezentowanie wybranych informacji oraz przedstawienie danych, związanych z innymi okresami chronologicznymi w historii starożytnego Egiptu, w kontekście właśnie tego stanowiska archeologicznego, jak też i terenów bezpośrednio do niego przylegających. Ponieważ w świetle posiadanych współcześnie danych, głównie archeologicznych, pochodzących z licznych prac wykopaliskowych prowadzonych w różnych częściach el-Amarny, a także i na terenach bezpośrednio z nimi graniczących, jak dla przykładu na obszarach pustyni, możemy stwierdzić, że niektóre z obszarów zostały wykorzystywane znacznie wcześniej. To właśnie z rejonu pustyni pochodzą źródła potwierdzające aktywność ludzką, łączoną już z okresem Środkowego i Górnego Paleolitu, z których to czasów pochodzą znaleziska narzędzi krzemienych, identyfikowanych z przemysłem lewaluaskim¹⁰.

Dla innych przedziałów czasowych, szczególnie okresów historycznych, posiadamy źródła archeologiczne, w przeważającej mierze w postaci fragmentów różnorodnych typów naczyń. I tak jak zaznacza Anna Stevens, obecność ceramiki z czasów Starego Państwa, sugeruje funkcjonowanie, w Amarnie osady¹¹, zapewne o niewielkich rozmiarach, która związana była z eksploatowanym w rejonie pustyni trawertynem, w kamieniołomie położonym na pustynnym płaskowyżu za Północnym Miastem, Hatnub¹². To właśnie z tego obszaru, czerpano głównie materiał budowlany służący do wznoszenia ścian świątyń, tzw. Wielkiej Świątyni Atona, czy tzw. Małej Świątyni Atona. Kamień z Hatnub wykorzystywany został jak budulec do wznoszenia ścian pałaców w Achetaton. Trawertyn (tzw. tuf wapienny) pochodzący głównie z tego kamieniołomu, był także materiałem używanym do formowania baz kolumn, ościeżnic, progów drzwiowych, stanowiąc także jeden z elementów wykorzystywany przy budowie niektórych mebli¹³.

Różnorodne formy typologiczne ceramiki, szczególnie pochodzące z czasów Nowego Państwa, szeroko pokrywają współczesną powierzchnię całego stanowiska. W kontekście poruszanych tutaj

¹⁰ French 1984: 202-211.

¹¹ Harrell 2001: 36-38; Szeroko zobacz, Kemp, Stevens 2010.

¹² Kemp 2012: 63, 73. Szeroko na temat Hatnuba, zob.: Shaw, Nicholson; Rose; R. Jameson 2012; Zobacz również, Aston, Harrell, Shaw 2000: 59; Peden 2001: 6-7.

¹³ Należy także zauważyć, że wapień został także wydobywany w jaskiniach, niedaleko miejsca gdzie znajduje się graniczna stel X, w miejscu zwanym współcześnie Szejjch Said.

głównie innych okresów chronologicznych poza Nowym Państwem, należy zauważyć, że niektóre egzemplarze naczyń chronologicznie określone zostały na Trzeci Okres Przejściowy oraz Okres Późny¹⁴. Szczególną koncentrację tej kategorii zabytków, zaobserwowano w rejonie Grobowców Południowych¹⁵. Należy jednak zaznaczyć, że zarówno dla Trzeciego Okresu Przejściowego, jak i dla Okresu Późnego, nie zostały odkryte żadne ślady trwałego osadnictwa¹⁶. Fakt taki sugeruje, że nie mamy w tym rejonie do czynienia ze stałą okupacją, a jedynie czasowym zajmowaniem tego terenu, co z kolei sugeruje, że było to związane z eksploatacją egipskiego alabastru, w nadmienionym wyżej kamieniołomie.

Z kolei z okresu ptolemejskiego, pochodzą nieliczne dane archeologiczne. Ich koncentracja w rejonie grobowców wykutych w klifie, tj. tzw. Skalnych Grobowców Północnych i Południowych, mogła wynikać z czasowego przebywania w tym rejonie osób odwiedzających grobowce¹⁷. Kemp zaznacza, że w jednym z wydrążonych grobowców w klifie skalnym, pierwotnie należących do urzędnika na dworze Achenatona, Ahmose obecne są greckie graffiti z okresu ptolemejskiego, pozostawione być może przez najemników¹⁸. Współcześnie jednak wyjątkowo trudno jest to zweryfikować, bowiem napisy są słabo czytelne.

Najbardziej znaczące, uwzględniając ilość jak też i jakości, dostępnych danych oraz źródeł archeologicznych, pochodzą z okresów późniejszych. Ponowne szersze okupowanie terenu El-Amarny, nastąpiło w późnym okresie rzymskim¹⁹, co należy łączyć, z silnie rozwijającym się na terenie Środkowego Egiptu, chrześcijaństwem, szczególnie monastycznym. Wówczas to ponownie wykorzystywano i przystosowano, część terenu zarówno na obszarze samego centrum miasta Achenatona, jak też i cmentarzysk. Fakt, ponownego zasiedlenia, części obszaru Tell el-Amarny, został już zauważony przez pierwszych badaczy, prowadzących tutaj szersze badania, jak William Matthew Flinders Petrie, który na wytyczonej i opracowanej przez siebie mapie z roku 1894, w konsekwencji prowadzenia prac archeologicznych, zauważył, że na pobliskim terenie

leżący na południowym-wschodzie od współczesnej wsi el-Amariya, miało – jak wówczas sądził, rozwijać się osadnictwo o charakterze wojskowym, określonym przez W.M.F. Petriego, jako „obóz rzymski”²⁰. W wyniku ponownie podjętych, w tym rejonie badań archeologicznych, przez B. Kempa i Egypt Exploration Society (EES) w połowie lat 80, trwających do końca lat 90 ubiegłego stulecia, zweryfikowano wcześniejsze ustalenia Petriego czy Johna Pendleburyego wykazują, że w okresie panowania Achenatona, wzniesiono w tym miejscu świątynię solarną królowej Neferetiti²¹. Natomiast, w okresie późnego antyku, w opinii badaczy, na stanowisku Kom el-Nana, rozwijał się późnorzymski kompleks; składający się z co najmniej dwuwieżowego klasztorowego budynku (z dwoma refektarzami), wraz z kościołem o absydowym założeniu²². Do którego wzniesienia wykorzystano wtórnie, część fragmentarycznie zachowanych murów, budowli wybudowanej w okresie panowania Achenatona²³. Wśród licznych znalezisk pochodzących głównie z V-VII wieku po Chr.²⁴, jak dla przykładu zabytków numizmatycznych²⁵, szklanych czy ceramicznych (w tym amfory²⁶), odkryto także fragmentarycznie

²⁰ Podobnie twierdził również John Pendlebury, Kemp 1993: 14; Petrie 1894: 2, tab. XXXV; zobacz również Frankfort, Pendlebury, Fairman 1933: 110. Należy zaznaczyć, że stwierdzenie Petriego sugerujące, że mamy do czynienia z obozem wojskowym, na długo zostało zaakceptowane. Wyrazem tego może pozostać fakt, że Richard Alston, w swojej pracy odnoszącej się do wojskowości okresu rzymskiego Egiptu, wskazując, że w Amarnie miał znajdować się fort rzymski. Alston 1995: 33. Badacz stwierdza m.in., *There was also a Roman fort near the site of Akhenaten's city at Amarna, probably to guard the alabaster quarries that lie in the hills behind the city.* Cyt., za Alston 1995: 203.

²¹ Kemp 1995: 433-438; Kemp 2012: 120; Williamson 2008: 5-7; Williamson 2013: 143-152; Hoffmeier 2015: 174. Szeroko zobacz, Williamson 2016.

²² Pyke 2009: 67-74; Kemp 2005: 13 nn. Jak stwierdza G. Pyke, *The complex is rectangular, with at least three towers and industrial area.* Cyt. za: Pyke 2003: 16. Zobacz również, Kemp 1995a: 8-9.

²³ Zobacz również podrozdział w opracowaniu B. Kempa, pt. *Kom el-Nana – discussion of its significance*, w: B. Kemp 1989: 26-28.

²⁴ Między innymi na podstawie ceramiki stwierdzono, iż okupacja na tym terenie trwała od roku 430-620 po Chr., Pyke 2003: 16.

²⁵ Zobacz m.in. monetę cesarza Justyniana, Kemp 1993: 14.

²⁶ Należy również zauważyć, że między innymi, także i z tego stanowiska posiadamy materiał oraz dane archeobotaniczne związane z funkcjonującym tutaj ogrodem. Szeroko zob.: Smith 2003.

¹⁴ French 1986: 147-188.

¹⁵ French 1986: 147-188; Kemp, Stevens 2010: 57-65.

¹⁶ French 1986: 147-188; Kemp, Stevens 2010: 57-65.

¹⁷ Montserra 2014: 50.

¹⁸ Kemp 2013: 8; Zobacz również, de Garis Davies 1905a: 37.

¹⁹ Zobacz m. in. Faiers 2013; Hedstrom 2017: 116.

Fot. 2 Widok na Północne Grobowce Skalne [fot. Autor]

zachowane malowidła, z wizerunkami apostołów, jak m.in.: Andrzeja, Jana i Jakub, czy Piotra, Bartłomieja, oraz Chrystusa i Maryje²⁷. Odkryte w Amarna ostrakony, pozwalają sądzić, że obszar ten znany był jako *Teclooce*, co dosłownie oznacza „drabina”²⁸, określenie często łączony z monastycyzmem w Egipcie²⁹. Jak stwierdza B. Kemp, niewielka społeczność Kom el-Nana musiał znajdować się na zewnętrznych krańcach administracyjnej hierarchii tego czasu, które posiadały swoje centra w prowincjonalnych miastach jak Hermopolis Magna czy Antinopolis³⁰.

²⁷ Pyke 2003:16–17, Jak stwierdza G. Pyke, *The painted decoration in the church apse at Kom el-Nana was relatively simple, probably comprising a single scene showing a row of apostles and/or saints, with some evidence for the presence of Christ in a chariots*. Cytat za, Pyke 2003: 17.

²⁸ Pyke 2003: 16; Clackson 1999: 268–278; Kemp 2005: 46.

²⁹ Montserrat 2014:50.

³⁰ Kemp 2005: 12; Kemp 1995a: 8–9. Należy między innymi nadmienić, o mnichach zamieszkujących skaliste okolice Hermopolis Magna, czy silnych wspólnot rozwijających się pobliskim Antinopolis zob. m.in. Wipszycka 2014:130, 283, 284,432, 441; Martin 1971.

Chrześcijańska społeczność, której liczbę współcześnie trudno sprecyzować, wykorzystywała wtórnie również wydrążone w klifie Grobowce Północne, czy znajdujące się tam także niewielkie jaskinie. Czy graniczące z tym rejonem, w kierunku wschodnim od klifów, kamieniołom³¹. Relikty niewielkiego *laura* zostały także odkryte w Wadi Abu Hasah el-Qibli (Great Wadi)³², znajdującym się na północy, od klifów Południowych Grobowców. W trudno dostępnych jaskiniach zamieszkiwała niewielka społeczność, być może zbliżona, swoją strukturą do tej z Północnych Grobowców. W jednej z jaskiń przystosowanej do nowych celów kultowych, odkryto pozostałości po niewielkich rozmiarów kaplicy. Choć jak zaznacza Kemp, niektóre jej cechy mogą przemawiać za interpretacją wskazującą na mieszkanie, zajmowane przez pustelnika³³.

Na szczególną uwagę, w kontekście wczesnochrześcijańskiej społeczności zajmującej Północne Grobowce, zasługuje wyjątkowo interesujący, nieukończony grobowiec (nr 6) wydrążony

³¹ Pyke 2010: 13-16. Zobacz również, Jone 1991: 129-144; Zobacz również, Sigl 2008: 355-361; Pyke, Blanke, M. Ownby 2010: 1-29.

³² Kemp 2005: 41.

³³ Kemp 2005: 46,47,48, il. 1.23-1.24.

Fot. 3A/3B. Apsyda w grobowcu Panehesy [fot. Autor]

w klifie, należący w okresie panowania króla Achenatona, do jego dygnitarza Panehesyego, posiadającego między innymi tytuły: „Głównego Sługi Atona w Achetaton” czy „Drugi Prorok Pana Obydwu Krajów”³⁴. Przestrzeń wykutego w skale okazałego grobowca, został wtórnie wykorzystany przez wspólnotę chrześcijańską i dodatkowo przekształconą³⁵, między innymi usuwając kolumny, tworząc równocześnie w północnej ścianie grobowca, formę nawy z absydą, w której ulokowano między innymi chrzcielnicę³⁶. To przeformułowanie części wnętrza grobowca, nastąpiło w okresie od połowy V do połowy VII wieku po Chr.³⁷ Jak wykazała, prowadząca tutaj badania, Gillian Pyke, w aspekcie odkrytych w grobowcu chrześcijańskich malowideł, *The theme of Resurrection and special attention to the depiction of this individual could be used to argue for a funerary aspect to the church.*

³⁴ Kemp 2012: 95; Szereoko zob. de G. Davies 1905.

³⁵ Należy zauważyć za G. Pyke, że kościół, nie reprezentuje w przypadku grobowca Panehesyego, pierwszej fazy chrześcijańskiej obecności na tym terenie. Zob. Pyke 2007: 49.

³⁶ Pyke 2007: 36.

³⁷ Pyke 2007: 37-49; G. Pyke 2009: 68; Faiers, Kemp 2005: 267; Pyke, Stevens, Sigl 2010: 44-54.

*While it is possible to find parallels for some elements within the complexities of Gnostic belief, it is difficult at present to make any conclusions in this direction*³⁸.

Z innych skalnych grobowców, wtórnie wykorzystanych przez społeczność wczesnochrześcijańską, należy nadmienić o grobowcu oznaczonym jako numer 1, który w czasach panowania Achenatona, należał do wysokiego rangą urzędnika, w królewskiej administracji, Huya. To właśnie tutaj, jeszcze na początku ubiegłego stulecia, czytelne były teksty koptyjskie, pokrywające ściany wnętrza grobowca, współcześnie jednak mocno uszkodzone i nieczytelne³⁹.

³⁸ Pyke 2009: 74; Należy także odnotować, że w grobowcu Panehesyego, odkryto też między innymi graffiti i inskrypcje w demotyce, co wskazuje, że wykonane zostały jeszcze przed przekształceniem grobowca w kościół, zob. Pyke 2007: 46-47.

³⁹ Montserrat 2014: 50; de G. Davies 1905a: 35,36. Należy także wspomnieć o wizycie anonimowego turysty z okresu rzymskiego. Inny z odwiedzających Północne Grobowce, na tyle czuł się oszołomiony miejscem, że pozostawił graffiti oraz rysunek, prezentujący między innymi boga Anubis, Montserrat 2014: 55, il. 3.1; de G. Davies 1905a: tabl. XXV, D, E. Wiemy również, że grobowiec należący do Ahmessa został odwiedzony, przez niejakiego Katullinusa,

Fot. 4A/4B. Pozostałości domostw wspólnoty chrześcijańskiej w rejonie Północnych Grobowców Skalnych [fot. Autor]

Jak ustali badacze, wszystkie wydrążone w klifie północnym grobowce, pochodzące z okresu panowania Achenatona, oraz szereg znajdujących się tutaj naturalnych jaskiń zostało w przeszłości w większy, lub też mniejszy sposób przeorganizowane oraz zmodyfikowane, by stać się mieszkaniami czy sanktuariami, rozwijającej się tutaj wspólnoty. Wbrew wcześniejszym opinią stwierdzono, że tak przystosowanych i przeformowanych przestrzeni było w sumie siedemdziesiąt dwie⁴⁰. W czasach, o których tutaj mowa, chrześcijanie koptyjscy, osiedlali się zarówno w samych grobowcach jak też i wokół nich, o czym dobitnie świadczą relikty konstrukcji kamiennych domów. Ich pozostałości, w postaci jeszcze czytelnych kamiennych ścian, przylegających niekiedy do fasady grobowców lub też wzniesionych nieco poniżej drogi, na terasach, są stosunkowo łatwymi do rozpoznania⁴¹.

Po wspinacze tutaj, ja, Catullinus, wygrawerowałem to w drzwiach, zdumiony umiejętności świętych kamieniarzy zob. de G. Davies 1905:34. Bez wątpienia Amarna, odwiedzana była turystycznie w starożytności. Atrakcyjność samego miejsca z perspektywy turystycznej wynikać mogła zarówno z historycznych przesłanek, ale też i wyjątkowego krajobrazu zarówno w samej Amarnie, jak również na graniczących z nią terenach.

⁴⁰ Pyke 2010: 13; W artykule tym zobacz również, ilustrację stanowiącą diagram prezentujący zakres chrześcijańskiego osadnictwa w rejonie Północnych Grobowców, Pyke 2010: 14.

⁴¹ Jak wskazuje G. Pyke, zakres typów ceramicznych wskazuje na spójną datę oraz głównie ich kuchenne przeznaczenie. W ujęciu badaczy, brak znaczącego rozwoju repertuaru typów naczyń, może wskazywać, że osada była krótkotrwała. Porównanie wyrobów szklanych z tymi znanymi z Kom el-Nana, jak m.in. lamp, czy mis,

Spółeczność wczesnochrześcijańska rozwijająca się w rejonie grobowców wykutych w klifie, za centrum swoich czynności kultowych, obrała kościół, dla którego przystosowano, tak jak nadmieniałem część przestrzeni grobowca należącej do kapłana Panehesy. Jak zaznacza Dominic Montserrat, w jego wnętrzu, relief Achenatona i królowej Nefertiti składających ofiarę Atonowi, został pokryty wtórnie tynkiem, na którym wyobrazono monogramy Chrystusa, jak też i modlących się tu osób oraz świętych koptyjskich⁴². Wybór tego miejsca w krajobrazie Amarny, nie był przypadkowy i pozostawał w głównej mierze uwarunkowany chęcią praktykowania duchowego życia w atmosferze odosobnienia i religijnej kontemplacji, będąc w stosunkowo dużym oddaleniu od większych skupisk, a przy tym, pozostając w niewielkiej odległości od Nilu. Jak zauważyła G. Pyke, zaobserwować należy wyraźną hierarchię w preferowaniu miejsc do wznoszenia domostw, „*most favoured position having been on the ledge half-way up the cliff, using the dynastic tombs or caves as the focus. The second choice seems to have been dynastic tombs or quarry sites to the east of the cliff. The last favoured location was the slope from the ledge down to plain*”⁴³.

Szereg danych gromadzonych i analizowanych przez członków projektu związanego z Północnymi Grobowcami (Panehsy Church Project), zarówno uwzględniając kwestie łączone z konstrukcją domów, w tym także i charakteryzując materiał służący do ich wybudowania, a także

pozwoiliło stwierdzić, że wykorzystywano podobne typy przedmiotów. zob. Pyke, Blanke, Ownby 2010: 24.

⁴² Montserrat 2014: 50.

⁴³ Pyke 2010: 13; zobacz również, Kemp 2005: 46-47.

Fot. 5A/5B. Apsyda, znajdująca się w grobowcu Urirni (V Dynastia), na stanowisku Szejjch Said [fot. Autor]

i innych kategorii dostępnych zabytków, pozwala wysunąć sugestię wskazującą na egalitaryzm społeczności niegdyś tu żyjącej. Społeczności, której strukturę organizacyjną można określić jako grupę monastyczną. Jak twierdzi G. Pyke, *there is no particular evidence for quarrying or other industrial activity. It is most likely a monastic foundation of some kind*⁴⁴. Co pozostaje także ważne, szczególnie w kontekście określanie ram chronologicznych użytkowania tego miejsca, badacze wskazali na braki widocznych zmian w konstrukcji samych domostw, z czego należy wysnuć wniosek, że ludność je użytkująca nie zajmowała tego obszaru wyjątkowo długo. Jak stwierdza Darlene L. Brooks Hedstrom, w swoim opracowaniu pt. *Monastic landscape of late antique Egypt an archaeological reconstruction*, cyt. *With the presence of Kom el-Nana in the northern plain below the tombs, it seems that the church and settlements at the North Tombs were likely part of a monastic community*⁴⁵. Wyjątkowo ważne, odnoszące się bezpośrednio do sfery ekonomicznej społeczności zamieszkującej ten teren, to identyfikacja obecności krosien, co powala sądzić, że mieszkająca niegdyś tutaj grupa zajmowała się charakterystyczną dla Koptów gałęzią rzemiosła, czyli tkactwem⁴⁶. Wyroby tkackie, szczególnie odzierze, zostawała zapewne zbywane w okolicznych miastach,

co pozwoliło na pozyskanie materialnych środków potrzebnych do utrzymania tutejszej wspólnoty⁴⁷.

Na terenach graniczących z Tell el-Amarna, od Szejjch Said po El-Arba'in⁴⁸, rozwijały się także inne grupy wczesnochrześcijańskie. Na stanowisku Szejjch Said⁴⁹, stanowiącym północną granicę równiny El-Amarna, znanym głównie z dobrze zachowanych, wydrążonych w klifie skalnym grobowców z okresów Starego i Średniego Państwa, funkcjonowała niewielka grupa chrześcijan. Podobnie jak w przestrzeni grobowców, w Amarnie, tak i tu w okresie bizantyjskim rozwijało się skromna *laura*⁵⁰. Dobitnie świadczą o tym pozostałości niewielkiego założenia interpretowanego jako kościół, ze współcześnie słabo czytelnymi dekoracjami koptyjskim⁵¹, znajdującymi się w przystosowanym do tego celu grobowcu skalnym, o numerze 25 należącym niegdyś do Urirni⁵² (V Dynastia), w którego wnętrzu, w ścianie południowo-wschodniej wykuto absydę⁵³.

Obszar, o którym mowa znajdujący się w niewielkim oddaleniu od wód Nilu i w odległości kilku kilometrów, w kierunku północnym, od Północnych Grobowców Skalnych w el-Amarnie, tj. Szejjch Said, w okresie późnego antyku zasiedlony został przez zdecydowanie mniej liczną grupę. Jak stwierdza B.J. Kemp, *many tombs along the north part of the site were not utilized at all. I would guess that*

⁴⁴ Cytat zaczerpnięty z pracy: Hedstrom 2017: 116.

⁴⁵ Cyt. zaczerpnięty z pracy: Hedstrom 2017: 116.

Na podstawie fragmentów amfor stwierdzono, że w rejonie Grobowców Północnych, osadnictwo rozpoczęło się nieco wcześniej, bo w połowie V wieku po Chrystusie, niż na obszarze Kom el-Nana, zob. Pyke, Blanke, Ownby 2010: 27.

⁴⁶ Szeroko zobacz m.in. Wiprzycka 2014: 370-374.

⁴⁷ Pyke 2010: 15.

⁴⁸ Pyke, Stevens, Sigl, 2010, 53-54.

⁴⁹ Kemp 2005: 37; Jobes 1991: 129-144.

⁵⁰ Kemp 2005: 37; Jone 1991: 141.

⁵¹ de G. Davies 1901: 16-17, tab. XIV.

⁵² Szeroko zobacz, de G. Davies 1901: 14-24; Hedstrom 2009): 722, fot. 1.

⁵³ de G. Davies 1901: tabl. VII-VIII; XIII.

*the population of around thirty would suite the size of the remains. Sheikh Side probably did not belong to the Amarna communities but more likely either to settlements and religious communities in the area or to the ancient settlement which occupied the site of the modern village of El-Ma'sara cross the river*⁵⁴.

Na koniec, należy również zauważyć, że osadnictwo wczesnochrześcijańskie wpłynęło na zmianę krajobrazu zarówno samej Amarny, jak i najbliższych jej okolic. Jak zaznacza B. Kemp, w kontekście ówczesnego krajobrazu i zachodzących w nim zmian, *Late Roman monasticism has left its mark on the landscape in a way that the Roman never did, and to a much greater extent even than the schemes of the Pharaohs (Akhenaten notwithstanding)*⁵⁵. Ponadto należy zaznaczyć, że okupacja obszaru Amarny, nie stanowiła ciągłego, a tym bardziej stałego procesu związanego ze wzrostem populacji, od okresu późnorzymskiego aż do czasów nam współczesnych. Kemp, sugeruje, że wielkie zmiany w rozwoju populacji nastąpiły w próżnym okresie rzymskim, doprowadzając do zmniejszenia populacji w tym rejonie⁵⁶.

Podsumowując, należy stwierdzić, że choć Amarna, najsilniej zostaje kojarzona z czasami „hereetyckiego” króla Achenatona, to jednak nie jest to jedyny przedział historyczny, w których obszar ten był wykorzystywany w celach osadniczych. Fakt tak został już zauważony przez pierwszych badaczy, którzy podjęli tutaj stosunkowo szeroki program prac archeologicznych, w tym W.M.F. Petrie, N. de G. Davies⁵⁷ czy J.D.S. Pendlebury.

Współcześnie, podjęte ponownie, szeroko zakrojone prace archeologiczne pod auspicjami EES, w ciągu w ostatnich trzydziestu latach, pozwoliły na daleko szersze poznanie historii samego stanowiska, jak też i przynależnych do Amarny obszarów, z innych zakresów jego historii. Należy podkreślić, że poza szerokim zakresem różnorodnych materiałów archeologicznych z okresu Nowego Państwa, badania skupione na archeologii czasów

późno-rzymskich, zarówno w samej Amarnie, jak i na terenach przylegających do samego stanowiska, przyniosą w przyszłości bez wątpienia szereg interesujących nowych odkryć.

Literatura

- Aston G.B., Harrell A. J., Shaw I. 2000. *Stone*. W: P. Nicholson, I. Shaw (eds.). *Ancient Egyptian materials and technology*. New York, Cambridge, 5-77.
- Aston D. 1996. *Egyptian Pottery of the Late New Kingdom and Third Intermediate Period (Twelfth-Seventh Centuries BC)*, Heidelberg.
- Alston R. 1995. *Soldiers and Society in Roman Egypt*, London.
- Bard K.A. 2008. *An Introduction to the Archaeology of Ancient Egypt*, Oxford.
- Booth Ch. 2013. *Horemheb: The forgotten pharaoh*, Stroud.
- Clackson J.S. 1999. *Ostraca and graffiti excavated at el-'Amarna*. W: S. Emmel, M. Krause, S.G. Richter and S. Schaten (eds.), *Aegypten und Nubien in spaetantiker und christlicher Zeit. Akten des 6. Internationalen Koptologenkongresses Muenster, 20.-26. Juli 1996, Band 2. Sprachen und Kulturen des Christlichen Orients 6.2.*, Wiesbaden, 268-278.
- Davies G. de N. 1901. *The Rock Tombs of Sheikh Saïd*, London.
- Davies G. de N. 1905. *The Rock Tombs of El Amarna. Part II. The Tombs of Panehesy and Meryra*, London.
- Davies G. de N. 1905a. *The rock tombs of El Amarna. Part III. The tombs of Huya and Ahmes*, London.
- Dodson A. 2009. *Amarna Sunset : Nefertiti, Tutankhamun, Ay, Horemheb, and the Egyptian counter-reformation*, Cairo, New York.
- van Dijk J. 1996. *Horemheb and the struggle for the throne of Tutankhamun*, Bulletin of the Australian Centre for Egyptology 7, 29-42.
- Faiers J. 2013. *Late Roman Glassware and Pottery from Amarna and Related Studies*, London.
- Frankfort H., Pendlebury S. D. J., Fairman W. H. 1933. *The city of Akhenaten. Part II, The North suburb and The Desert altars: the excavations at Tell El Amarna during the seasons 1926-1932*, London.
- French P. 1986. *The Late dynastic pottery from the vicinity of the Southern Tombs*. W: B. J. Kemp (ed.), *Amarna Reports III*, London, 147-188.

⁵⁴ Kemp 2005: 37.

⁵⁵ Cyt. zaczerpnięty z pracy B. Kempa (Kemp 2005: 54).

⁵⁶ Kemp 2005: 44.

⁵⁷ To właśnie w 1905 Norman de Garis Davies, w swoim opracowaniu grobowca Panechesiego, odnotowuje liczne zmiany zachodzące nie tylko w samym planie grobowca, ale również i jego wystroju. Szeroko zob. de G. Davies 1905. Badacz ten również, zwrócił uwagę na grobowiec, wykuty w klfie na nieodległym stanowisku Szejch Said, który również został przekształcony na kościół. Szeroko stanowisko zostało opisane w opracowaniu, Jobses 1991: 129-144.

- Habicht E.M. 2015. *Semenchkare. Phantom-König(in) von Achet-Aton Beitrag zur Erforschung der rätselhaften Nachfolge von Echnaton*. Berlin.
- Hedstrom B. L.D. 2009, *The Geography of the Monastic Cell in Early Egyptian Monastic Literature*, *Church History* 78, 4, 756-791.
- Hoffmeier K.J. 2015, *Akhenaten, His Religion and the Origins of Monotheism*. Oxford.
- Jobes M. 1991. *The early Christian sites at Tell el-Amarna and Sheikh Said*, *The Journal of Egyptian Archaeology* 77, 129-144.
- Jone M. 1991. *The Early Christian sites at Tell el-Amarna and Sheikh Said*, *The Journal of Egyptian Archaeology* 77, 129-144.
- Kemp B. 1989. *The Context: The Southern Temple Group*. W: B. Kemp (ed.), *Kom el-Nana 1989 Report*, London, 4-38.
- Kemp B. 1993. *Amarna's other period*, *Egyptian Archaeology* 3, 13-14.
- Kemp B., 1995. *Outlying temples at Amarna*. W: B. Kemp (ed.), *Amarna Reports VI*, London, 411-462.
- Kemp B. 1995a. *The Kom el-Nana enclosure at Amarna*, *Egyptian Archaeology* 6, 8-9.
- Kemp B. 2005. *Settlement and landscape in the Amarna area in the Late Roman Period*. W: J. Faiers et al. (ed.), *Late Roman pottery at Amarna and related studiem*, London, 11-56.
- Kemp B, Stevens A. 2010., *Busy Lives at Amarna: Excavations in the Main City (Grid 12 and the House of Ranefer, N49.18). Volume II: The Object*, London.
- Kemp B. 2012. *The City of Akhenaten and Nefertiti: Amarna and its People*, London.
- Kemp B 2013. *The Rock Tombs of Amarna*, *The Akhetaten Sun* 19,2, 8-17.
- Kemp B. 2016. *Ranefer's sovereign: who was the last ruler at Amarna?* *The Akhetaten Sun* 22, 1, 12-25.
- Peden J.A. 2001. *The graffiti of Pharaonic Egypt : scope and roles of informal writings (c 3100-332 B.C.)*, Leiden, Boston, Köln.
- Martin M. 1971. *La laure de dêr al Dîk à Antinoé*, Le Caire.
- Montserrat D. 2014. *Akhenaten: History, Fantasy and Ancient Egypt*, London.
- Pyke G. 2003. *Church wall paintings from Kom el-Nana*, *Egyptian Archaeology* 22, 16-17.
- Pyke G. 2007. *Survey of the Christian church and later remains in the tomb of Panehsy (no. 6)*. W: B. Kemp (ed.), *Tell el-Amarna 2006-7*, *The Journal of Egyptian Archaeology* 93, 37-49.
- Pyke G. 2009. *Decoding a Decorative Scheme: the Church in the Tomb of Panehsy at Amarna in Middle Egypt*. W: W. Deluga (ed.), *Series Byzantina, Studies on Byzantine and Post-Byzantine Art*, Vol. VII, 67-74.
- Pyke G. 2010. *The Christian settlement at the Amarna North Tombs*, *Egyptian Archaeology* 37, 13-15.
- Pyke G., Stevens A., Sigl J. 2010. *Panehsy church project 2008: settlement survey*. W: B. Kemp (ed.), *Tell el-Amarna 2008*, *The Journal of Egyptian Archaeology* 96, 44-54.
- Pyke G., Blanke L., Ownby M. 2010. *Panehsy, Church Project 2009-10: settlement survey*. W: B. Kemp (ed.), *Tell el-Amarna 2010*. *The Journal of Egyptian Archaeology* 96, 1-29.
- Roeder G., Hanke R. 1969. *Hermopolis 1929-1939: Ausgrabungen der deutschen Hermopolis-Expedition in Hermopolis, Ober-Ägypten. 2, Amarna-Reliefs aus Hermopolis*, Hildesheim.
- Sigl J. 2008. *Koptische Webstuhlgruben in den Gräbern von Amarna?*, *Studien zur Altägyptischen Kultur* 37, 355-361.
- Smith W. 2003. *Archaeobotanical Investigations of Agriculture at Late Antique Kom El-Nana (Tell el-Amarna)*, London.
- Schlögl A.H. 2009. *Starożytny Egipt. Historia i kultura od czasów najdawniejszych do Kleopatry*, wg przekładu A. Gadzała, Warszawa.
- Williamson J. 2013. *Two Names, One Compound: The rwd 'nhw itm and the Sunshade of Re at Kom el-Nana*, *Journal of the American Research Center in Egypt* 49, 143-152.
- Williamson J. 2016. *Introduction to Kom el-Nana and Sunshades of Re at Tell el-Amarna*, Leiden.
- Wilkinson T. 2011. *Powstanie i upadek Starożytnego Egiptu. Dzieje cywilizacji od 3000 p.n.e. do czasów Kleopatry*, wg przekładu N. Radomski, Poznań.
- Wipszycka E. 2014. *Drugi dar Nilu. Czyli O mnichach i klasztorach w późnoantycznym Egipcie*, Kraków.

Sławomir Jędraszek
Uniwersytet Gdański
slawomir.jedraszek@ug.edu.pl